

تأثیر حقوق و محاکم کیفری بین‌المللی بر حقوق بشر و حقوق بشردوستانه

دکتر شهیندخت مولاوردی*

چکیده

یکی از شیوه‌های تحلیل ماهیت تعهدات دولت‌ها، نگرستن به تعهدات دولت‌هاست. براین پایه، تمامی حق‌های بشری، به شرح زیر موجد سه شکل از تعهد؛ یعنی تعهد به احترام، تعهد به حمایت و تعهد به اجرا برای دولت‌ها هستند. از سوی دیگر جهت حصول اطمینان از اینکه حقوق بشر در همه موقعیت‌ها اعمال می‌شود، حقوق بین‌الملل بشردوستانه به مسئولیت و حقوق طرفین درگیر مخاصمه مسلحانه و کشورهای بی‌طرف؛ به‌ویژه در ارتباط با افراد غیرنظامی می‌پردازد که بخش اعظم آن را زنان و کودکان تشکیل می‌دهند و یکی از مؤثرترین ابزارهای جامعه جهانی برای تضمین ایمنی و کرامت انسان‌ها در زمان مخاصمات مسلحانه است. از منظری دیگر، همان‌طور که حقوق کیفری در غنابخشی و تحقق حقوق بشر و آزادی‌های اساسی نقش تعیین‌کننده دارد، در عین حال، این حقوق خصوصاً در بعد جرم‌انگاری، می‌تواند راه را برای حمایت از حقوق بشر و شاخص‌های دادرسی عادلانه و یا رعایت امنیت فردی و اجتماعی، باز نماید. این نوشتار به بررسی توصیفی تأثیر حقوق و محاکم کیفری بین‌المللی بر حقوق بشر و حقوق بشردوستانه بین‌المللی می‌پردازد.

کلید واژگان: تعهدات دولت‌ها، مسئولیت، حقوق بشر، حقوق بشردوستانه، محاکم

کیفری بین‌المللی، تعهد به حمایت.

* دکتر شهیندخت مولاوردی، معاون رییس‌جمهور در امور زنان و خانواده است.

تأثیر حقوق و محاکم کیفری بین‌المللی بر حقوق بشر و حقوق بشر دوستانه

شهیندخت مولوردی*

دیباچه

نظر به آن‌که هم‌اندیشی مذکور به بررسی علمی - پژوهشی « تأثیر حقوق و محاکم کیفری بین‌المللی بر حقوق بشر و حقوق بشر دوستانه » خواهد پرداخت، لذا ارائه مطلب در قالب مباحث علمی در این نشست، مستلزم آن است که در ذیل عنوان کلی نشست، موضوعی از پیش، در قالب مقاله علمی آماده و ضمن واکاوی نظریه‌های کیفری، آرای قضایی و شبه قضایی محاکم و نهادهای بین‌المللی در موضوع منتخب، شناسایی و در راستای تحلیل علمی موضوع، مورد تدقیق و استنباط حقوقی قرار گرفته باشد و آنگاه با بهره‌گیری از پارادایم‌ها و گزاره‌های حاصل از این پویش علمی، میزان و نحوه تأثیرگذاری این دو حوزه را بر دیگری تبیین نمود. لیکن این مهم، موضوعی است که در عین اهمیت، زمانی و مقامی دیگر می‌طلبد؛ بنابراین بهتر آن است که به فراخور جایگاه تصمیم‌سازی و اجرایی خود، که اتفاقاً به جهت

* دکتر شهیندخت مولوردی، معاون رییس جمهور در امور زنان و خانواده است.

همین، برای شرکت در نشست دعوت شده است، مهم‌ترین دغدغه‌های دستگاه زیر مجموعه خود را در موضوع، به شرکت‌کنندگان در جمع که اصولاً مقامات علمی و پژوهشگران در این موضوع هستند، منتقل نماید تا شاید گامی باشد در ترغیب و هدایت ایشان در حرکت به سمت اولویت‌های پژوهش‌های بنیادی و کاربردی کشور.

الف - محور نخست

در محور نخست، ابتدا مقدمه‌ای کوتاه ایراد می‌شود در باب اهمیت و ضرورت ورود دستگاه‌های حاکمه در مقوله تعهدات سه‌گانه دولت نسبت به تحقق حقوق بشر؛ آنگاه به تدابیر چندوجهی سلبی و ایجابی اشاره می‌شود که می‌توان با بهره‌گیری از آن به سمت رعایت حق‌های انسانی در همه موقعیت‌ها گام برداشت که از جمله این تدابیر، تدابیر مربوط به عدالت کیفری است.

۱- استفاده از اسناد و رویه‌های نظام حقوق بشر ملل متحد، یکی از شیوه‌های تحلیل ماهیت تعهدات دولت‌ها، نگرستن به تعهدات در قالب گونه‌شناسی سه‌وجهی می‌باشد. این شیوه از تحلیل در ارزیابی میزان کارآمدی و حسن‌نیت دولت‌ها جهت رعایت حقوق انسانی مستمسک ارکان مرتبط ملل متحد می‌باشد. براساس این شیوه، تمامی حق‌های بشری، به شرح زیر موجد سه شکل از تعهد؛ یعنی تعهد به احترام^۱، تعهد به حمایت^۲ و تعهد به اجرا^۳ برای دولت‌ها هستند:

تعهد به احترام

تعهد به احترام مستلزم این است که دولت‌ها از مداخله مستقیم یا غیرمستقیم در اجرای حق‌های بشری؛ خصوصاً حقوقی چون بهره‌مندی از حریم خصوصی استنکاف نمایند. برای مثال نهادهای دولتی ملزم می‌باشند وفق این تعهد، از اتخاذ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های قانونی، قضایی، اجرایی و دیگر اقدامات متضمن نقض این حق خودداری ورزند.^۴

1. Obligation to Respect.
2. Obligation to Protect.
3. Obligation Fulfil.

۴. زهرا جعفری، تأملی بر ماهیت تعهدات دولت‌ها از منظر حق‌های بشری، فصلنامه شهر قانون، س ۲، ش ۵، ۱۳۹۲، ص ۱۵۴.

تعهد به حمایت

تعهد به حمایت مستلزم این است که دولت‌ها از مداخله اشخاص ثالث در نقض حق‌های بشری استتکاف به عمل آورند.^۵ برای مثال این تعهد دولت‌ها را ملزم می‌دارد، تضمین نمایند خصوصی‌سازی در حوزه بهداشت و درمان، دسترسی برابر شهروندان به خدمات بهداشتی و درمانی و داروهای مورد نیاز را محدودش نخواهد کرد. در واقع، وفق این تعهد دولت مسؤلیت حمایت از افراد و گروه‌ها در برابر نقض حقوق انسانی (من جمله حق بر سلامت)، توسط بازیگران غیردولتی (نظیر بیمارستان‌های خصوصی و یا واردکنندگان دارو) را بر عهده دارد و ملزم است با وضع قوانین مناسب و کنترل مؤثر بر عملکرد افراد خصوصی از نقض این حق توسط آن‌ها جلوگیری به عمل آورده و در صورت نقض، اقدامات مؤثر و ضروری را در تعقیب متخلفان و جبران خسارات وارد بر قربانی ترتیب دهد.

تعهد به اجرا

تعهد به اجرا مستلزم این است که نهادهای دولتی جهت تحقق حق‌های بشری کلیه اقدامات مقتضی؛ اعم از قانون‌گذاری، قضایی و اجرایی را معمول بدانند.^۶ این خصیصه از تعهد، نهادهای دولتی را ملزم می‌دارد برای مثال، با اتخاذ تدابیر ضروری جدی، مؤثر و فوری در تدوین، اجرا، نظارت و ارزیابی سیاست‌های قانون‌گذاری، قضایی، اجرایی، و ریشه‌کنی یا بازنگری و اصلاح قوانین، مقررات، عرف‌ها و رویه‌های متضمن نقض حق بر سلامت (برای مثال رویه‌ی سستی ختنه زنان که سلامت جسمی و نیز روانی آن‌ها را به شکلی منفی تحت تأثیر قرار خواهد داد)، در مسیر تحقق و رعایت این حق طی طریق نمایند.

۲- از سوی دیگر جهت حصول اطمینان از اینکه حقوق بشر در همه موقعیت‌ها اعمال می‌شود، حقوق بین‌الملل بشردوستانه به مسؤلیت و حقوق طرفین درگیر مخاصمه مسلحانه و کشورهای بی‌طرف؛ به‌ویژه در ارتباط با افراد غیرنظامی می‌پردازد که بخش اعظم آن را زنان و کودکان تشکیل می‌دهند و یکی از مؤثرترین ابزارهای جامعه جهانی برای تضمین

۵. منبع پیشین، ص ۱۵۴.

۶. منبع پیشین، ص ۱۵۴.

ایمنی و کرامت انسان‌ها در زمان مخاصمات مسلحانه است. در واقع با این سازوکار جنایتکاران (جنگی و غیرجنگی) هیچ کجا در امان نیستند و ناقضین همیشه و همه جا باید مورد تعقیب قرار گیرند. جهت جلوگیری از خشونت بی‌اندازه در مخاصمات مسلحانه، قواعد اساسی حقوق بین‌المللی بشردوستانه باید ملحوظ نظر باشد؛ از جمله باید:

- به حق و تمامیت جسمی و روانی اشخاصی که از جریان مخاصمه خارج هستند، احترام گذارد؛
- کشتن یا آسیب‌رسانی به دشمنی که تسلیم شده یا از جریان مخاصمه خارج است، ممنوع می‌باشد؛
- مجروحین و بیماران باید جمع‌آوری و مورد مراقبت قرار گیرند؛
- طرفین مخاصمه و اعضای نیروهای مسلح آنها در انتخاب شیوه‌ها و ابزارهای جنگی اختیار نامحدود نداشته و باید اصل تناسب و ضرورت بین به‌کارگیری فنون و ابزارهای جنگی با خطر موجود و اصل تفکیک بین اهداف، اماکن و اشخاص نظامی و غیرنظامی را رعایت نمایند.

۳- در مجموع حقوق بشر حقوق خاص انسان است، انسانی که نه در ظرفی به نام جنس محدود می‌ماند و نه قالبی مانند نژاد را بر می‌تابد. آنچه فصل انسان‌ها از یکدیگر است، عرضی است که به جهت اشتراک در کرامت ذاتی اصولاً رادع هر نوع نابرابری است.^۷ در واقع، تحقق تمامی حق‌های بشری جزء ضروری و لاینفک توسعه انسانی پایدار به شمار می‌آید و مآلاً اتخاذ تدابیر چندوجهی مؤثر از لوازم اساسی این تحقق محسوب می‌شود و بدون تردید، در بین تدابیر متفرق اما منسجم، میان تدابیر کیفری و اعتلای حقوق بشر ارتباط وثیق طرفینی وجود دارد؛ به نحوی که برای مثال، تعیین، تعریف و تدوین جرم و مجازات با هدف تعقیب و سزادهی عاملان رفتارهای ناقض حقوق و آزادی‌های دیگر افراد انسانی و ترمیم مؤثر خسارات وارده به قربانی، فی‌نفسه حمایت از حقوق بشر را ارتقاء می‌بخشد و اساساً تدبیری برای رعایت این حقوق به شمار می‌آید؛ اما از سوی دیگر، میزان

۷. دیباچه‌ای از دکتر سیدقاسم زمانی بر کتاب با مشخصات زیر: فراز فیروزمندی، بانک جهانی و حقوق بشر (فرصت‌ها و چالش‌های فرارو از منظر حقوق بین‌الملل)، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی، ۱۳۹۱، ص ۱۳.

احترام، حمایت و اجرای حق‌های بشری و اتخاذ تدابیر سلبی و ایجابی برای تحقق شاخص‌های حق‌های انسانی، به نوبه خود، غنای کیفی عدالت کیفری را به ارمغان خواهد آورد؛ لذا همان‌طور که ملاحظه می‌شود ضمن اینکه می‌توان از تدبیر عدالت کیفری برای ارتقاء حقوق بشر بهره فراوان گرفت، در عین حال، رعایت حقوق بشر و از جمله شاخص‌های مربوط به دادرسی عادلانه که جزء جدایی‌ناپذیر حقوق مدنی و سیاسی محسوب می‌شود، خود، غنای مفهومی و شکلی عدالت کیفری را موجب می‌شود و اساساً پربراه نخواهد بود که قائل به آن شویم عدالت کیفری ذیل پارادایم‌های حقوق مدنی و سیاسی به شمار می‌آید.

۴- از منظری دیگر، همان‌طور که حقوق کیفری در غنابخشی و تحقق حقوق بشر و آزادی‌های اساسی نقش تعیین‌کننده دارد، در عین حال، این حقوق خصوصاً در بعد جرم-انگاری، می‌تواند با دست یازیدن به جرم‌انگاری حداکثری و تعریف محدودیت‌های کیفری جرم‌انگاران برای حقوق افراد و یا پیش‌بینی رفتارهای خودسرانه، راه برای حمایت از حقوق بشر و شاخص‌های دادرسی عادلانه و یا رعایت امنیت فردی و اجتماعی، مسدود نماید. به این جهت، در عین توجه به تدابیر کیفری برای حمایت از حق‌های بشری، ضروری می‌نماید، حدود و ثغور این تدابیر را بر شاخص‌های حقوق بشر منطبق نمود تا در شناسایی، تعیین، تعریف، تدوین و اجرایی‌سازی تدابیر کیفری، راه استفاده سوء، علیه حقوق افراد هموار نشود؛ در واقع **کرامت ذاتی بشر، زیرمجموعه‌ای از بحث اهداف مجازات‌هاست؛** به این معنا که همه اهداف توجیه‌کننده مجازات، تنها قادر هستند، مجازات را تا مرزی تجویز نمایند که به انسانیت انسان، آسیب نرسیده^۸ و گوهر انسانی وی، تا حد یک شیء تنزل نیابد. در واقع اگر هدف از مجازات تأمین مصالح انسان است، پس مجازات نمی‌تواند، حریم انسان را درنوردد؛ چراکه انسانی بودن، مرزی نیست که با اصلاح انسان، باید بدان دست یافت؛ بلکه مرز قانونی تنبیه است، مرزی که برای احترام گذاردن به وی، باید دست نخورده باقی بماند. به عبارت دیگر، به هنگام تنبیه خبیث‌ترین قاتل‌ها، دست‌کم یک چیز را باید محترم شد و آن «انسان بودن» وی می‌باشد.^۹

۸. رحیم نوبهار، «به سوی مجازات‌های هرچه انسانی‌تر»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفت‌وگوی

تمدن‌ها، (قم، مؤسسه انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۸۰)، ص ۳۳۲.

۹. همان، ص ۳۳۲.

ب- محور دوم

در محور دوم بحث اشاره می‌شود که در فرآیند اعتلای حق‌های انسانی، برخی از گروه‌های انسانی به جهت جنس، سن (کودکان و سالمندان)، معلولیت، وضعیت سلامت (بیماری صعب‌العلاج و خاص)، سکونت در مناطق حاشیه و دور از مرکز و یا به جهت وضعیت غیرنظامی خود در طول مخاصمه مسلحانه، و غیره، نیازمند تدابیر حمایتی خاص می‌باشند و از این بین، به گروه زنان و دختران و انگاره‌ها و باورهای کلیشه‌ای نسبت به ایشان پرداخته شود که بعضاً ریشه در لایه‌های عمیق اجتماعی دارد و اینکه این تفاوت در جنس، ایشان را نسبت به نقض حقوق و آزادی‌ها و برخورداری از فرصت‌های برابر در جایگاهی آسیب‌پذیر قرار داده است و لذا جهت مقابله با این آسیب‌پذیری نیازمند تدابیر چندوجهی و بسترسازی‌های نهادین هستیم و از جمله این تدابیر، تدابیر کیفری می‌باشد تا در پرتو آن، برای مثال، در سه بعد زیر در فرآیند بسترسازی برای شناسایی، مقابله، کنترل، و پیشگیری از وقوع رفتارهای خشونت‌آمیز و ناقض کرامت انسانی زنان و دختران طی طریق نماییم:

- تعقیب و بی‌کیفرنماندن عاملان نقض حقوق؛
- ترمیم مؤثر خسارات وارده به قربانی؛
- تدابیر احتیاطی و پیشگیرانه کوتاه مدت و بلندمدت برای جلوگیری از تکرار رفتارهای مذکور و بروز و ظهور آن.

ج- محور سوم:

در محور سوم به اقداماتی که این معاونت در موضوع، به انجام رسانده، با تأکید بر پیشگیری و مقابله با خشونت علیه زنان، حمایت مؤثر از قربانیان و نیز هماهنگ‌سازی و انسجام بخشی وظایف دستگاه‌های ذی‌ربط در مقابله با خشونت پرداخته می‌شود؛ از جمله اهم اقدامات، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- اقدام در موضوع جرم‌انگاری نسبت به مسائل مبتلابه حوزه زنان؛ از جمله قاچاق انسان: در این موضوع معاونت ضمن شرکت فعال در کارگروه تخصصی تدوین لایحه تعزیرات (موضوع اصلاح کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی)، و با استعانت از شاخص‌های مقرر

در اسناد بین‌المللی مرتبط؛ به‌ویژه پروتکل پیشگیری، سرکوب و مجازات قاچاق انسان؛ خصوصاً زنان و کودکان (مصوب ۲۰۰۰ میلادی) منضم به کنوانسیون بین‌المللی جنایات سازمان یافته فراملی، موادی را در مقام اصلاح قانون قاچاق انسان مصوب ۱۳۸۳ پیشنهاد نمود؛ از جمله مهم‌ترین پیشنهادات در این موضوع آن بود که عمل کسانی که با توسل به عناوین مجاز قانونی؛ از قبیل ازدواج موقت، اقامت، فرزندخواندگی، تحصیل یا کار، موجبات خروج زنان و کودکان را از مرزهای کشور به منظور بهره‌کشی فراهم می‌آورند، تحت عنوان قاچاق انسان جرم‌انگاری شود؛

• در موضوع تدابیر جرم‌انگارانه و پیشگیرانه از جمله می‌توان به در دستورکار بودن تدوین لایحه حمایت از زنان در برابر خشونت اشاره نمود؛ این لایحه در قالب چهار فصل زیر، موضوع را خصوصاً از بعد تدابیر عدالت کیفری برای حمایت از امنیت زنان مورد توجه قرار داده است:

- فصل اول به مفهوم شناسی خشونت و بازشناسی شقوق و اشکال مختلف آن؛ اعم از جسمی، جنسی، روانی، اقتصادی، آداب و رسوم مغایر سلامت (نظیر ازدواج زود هنگام و اجباری) و غیره اختصاص دارد؛

- فصل دوم به تشکیلات و تدابیر حمایتی و پیشگیرانه در موضوع خشونت پرداخته است و برای این منظور کمیته ملی پیشگیری از خشونت را با عضویت دستگاه‌های اجرایی و قضایی ذی‌ربط، ارکان، اهداف و وظایف مشخص، تعیین نموده است؛

- فصل سوم جرم‌انگاری مصادیقی از خشونت را مورد توجه قرار داده است که البته موادی از این فصل که به حمایت از زنان در برابر خشونت خانگی اختصاص داشت، با مشارکت معاونت حقوقی قوه قضاییه در قالب ده ماده، در متن لایحه اصلاح کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی موضوع تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده، ادغام شد؛

- فصل چهارم نیز به آیین دادرسی کیفری در موضوع مقابله با خشونت اختصاص دارد؛ و البته به جهت ناکافی بودن تدابیر حمایتی و مدنی مقرر در لایحه، هم اینک این بخش در دستور تکمیل و نهایی‌سازی قرار دارد که در این فرآیند، نظریه مشورتی اساتید مرتبط را استعلام و در متن سند پیاده‌سازی خواهیم نمود؛

- از دیگر اقدامات معاونت می‌توان عضویت و مشارکت فعال در مرجع ملی کنوانسیون حقوق کودک وزارت دادگستری را مورد اشاره قرار داد که در چهارچوب آن، طرح‌های مشترکی را در موضوع مقابله با ازدواج زود هنگام و ختنه دختران در دست عملیاتی سازی دارد؛ نیز عضویت در کمیته ملی پیشگیری از جرم معاونت اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم قوه قضاییه، از دیگر فعالیت‌های این معاونت برای ارتقاء حقوق زنان در پرتو تدابیر پیشگیرانه و کیفری به شمار می‌آید.
- از دیگر اقدامات معاونت می‌توان به فراخور مقتضیات جلسه، به موارد زیر نیز اشاره نمود:
 - امضای تفاهم نامه همکاری با معاونت اجتماعی و پیشگیری از جرم قوه قضاییه جهت توسعه آموزش‌های مهارتی و تخصصی و نیز پیشگیری از وقوع و یا گسترش و تعمیق آسیب‌های اجتماعی و ایجاد مراکز مراقبت بعد از خروج برای زنان زندانی؛
 - امضای تفاهم نامه همکاری با کانون وکلای دادگستری مرکز که از جمله محورهای آن عبارتست از: بهره‌مندسازی زنان از مشاوره حقوقی رایگان بالاخص در دعاوی ناشی از اعمال خشونت آمیز؛ نظیر تجاوز به عنف، خشونت خانگی، جرایم ناموسی، اسیدپاشی، آزارها و مزاحمت‌های جنسی در محیط کار و زنان دارای اختلال هویت جنسی و دو جنسی؛
 - امضای تفاهم نامه همکاری با کمیسیون حقوق بشر اسلامی در موضوع پژوهش‌های بنیادی و کاربردی در موضوعات مبتلابه زنان، خانواده و کودکان.

د- محور پایانی

نهایتاً در محور پایانی به مرجعیت نقش و جایگاه مراکز پژوهشی و علمی در ارتقاء شکلی و ماهوی طرح‌ها و برنامه‌های عملیاتی دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط پرداخته می‌شود که خصوصاً در موضوعات تخصصی؛ نظیر حقوق کیفری و حقوق بشر رنگ و صبغه جدی‌تر به خود گرفته و تفرق و پراکندگی نظرات علمی با طرح‌های عملیاتی و شکاف در این حوزه را کاهش می‌بخشد و این همه خود، علاوه بر ضرورت فراهم‌سازی زیرساخت‌های لازم توسط دستگاه‌های اجرایی، مستلزم عزم و اراده جدی اساتید و صاحب‌نظران و پژوهشگران در فرآیند مشارکت با دستگاه‌های اجرایی و انتقال آخرین یافته‌ها و دستاوردهای علمی و بومی سازی و جانمایی آن در اسناد و طرح‌ها و برنامه‌های عملیاتی دستگاه‌های مذکور می‌باشد.